УДК 27-282(=161.2):81’36:81’373]"16"
ББК 81.2Укр-03

Олена Курганова

ЛЕКСИЧНА І ГРАМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ МОЛИТОВНОГО АДРЕСАНТА В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТУРГІЙНОЇ МОЛИТВИ XVII СТ.

Статтю присвячено розгляду лексики та граматичних засобів об’єктивації образу молитовного адресанта в текстах „молитовного правила” XVII ст. Лексика на позначення особи молитовного адресанта формує розгалужене лексико-семантичне поле, до складу якого входять прямі, перифрастичні та комбіновані назви молитовного адресанта. Граматичними засобами вираження образу молитовного адресанта є особові займенники та особові форми дієслів, що виражають грамему першої особи.

Ключові слова: літургійна молитва, молитовний адресант, номінація особи, лексико-семантичне поле.

Елена Курганова

Лексическая и грамматическая репрезентация образа молитвенного адресанта в текстах украинской литургийной молитвы XVII века

Статья посвящена рассмотрению лексики и грамматических средств объективации образа молитвенного адресанта в тестах „молитвенного правила” XVII века. Лексика на обозначение личности молитвенного адресанта формирует разветвленное лексико-семантическое поле, в состав которого входят прямые, перифрастические и комбинированные названия молитвенного адресанта. Грамматическими средствами передачи образа молитвенного адресанта есть личные местоимения и личные формы глаголов, выражающих грамему первого лица.

Ключевые слова: литургическая молитва, молитвенный адресант, номинация лица, лексико-семантическое поле.

Olena Kurganova

Lexical and grammar representation of the image of prayer sender in texts of ukrainian liturgical prayer of 17th century

In the article language means of prayer sender’s naming in texts of the „prayer rule” are researched. This naming is realized by special lexica and grammar means. Lexica, which form the image of prayer sender, may be joined in one lexical-semantic field. Lexical means of prayer sender’s naming are direct, paraphrase and combined naming. Grammar means are the first person wordforms, realized by personal forms of pronouns and verbs.

Key words: liturgical prayer, prayer sender, nomination of person, lexical-semantic field.

Стиль текстів релігійного змісту (Євангелія, Псалтиря, Служебника, Житій святих та ін.) є, беззаперечно, одним з найдавніших в історії писемної української літературної мови. Однак у вивченні цього стилю і досі лишається чимало білих плям. Навіть назва стилю функціонує в синонімічних варіантах: конфесійний, богослужбовий, духовний, релігійний, богословський, церковний. У нашому дослідженні ми послуговуємося назвою „богословський”, яка, за спостереженням Н. Бабич, чітко вказує на універсальну функцію цього стилю – „слово про Бога (богословіє) в усіх жанрових різновидах цього слова, усних і письмових” [1, с. 486]. Дослідниця також виділяє основні стильові різновиди богословського стилю: 1) мову канонічної богослужбової літератури; 2) мову тлумачної богослужбової літератури; 3) мову популярної (пізнавальної) богослужбової літератури; 4) мову проповідей; 5) мову текстів богослужбового піснеспіву; 6) мову богослужбово-методичних (катехітичних) текстів; 7) розмовне діалогічне мовлення священика з вірянином під час сповіді; 8) богословську публіцистичну літературну мову [1, с. 487]. Кожен з названих різновидів богословського стилю потребує детального вивчення на різних мовних рівнях, а крім того – в синхронному та діахронному вимірах. Добрий початок у дослідженні жанрів богословського стилю поклали праці, присвячені різним аспектам мови перекладів Святого Письма (статті І. Огієнка, О. Горбача, В. Німчука, Н. Дзюбишиної-Мельник, О. Федорука, Г. Тимошик, Л. Шевченко та ін., дисертації Т. Мороз, І. Судук) і Псалтиря як його структурної частини (статті М. Лесюка, І. Лучука та ін.), а також мови проповідей (статті Л. Полюги, І. Павлової та ін., дисертації Т. Хоменко, С. Кота, О. Петришиної). Бібліографію статей див. [8]. Мовні особливості інших стильових різновидів богословського стилю лишаються малодослідженими.

Зокрема, особливої уваги потребує вивчення жанрів літургійної молитви (богослужбового піснеспіву), мова яких відображає взаємини людини і Бога.

Основний корпус текстів української літургійної молитви було запозичено із візантійської традиції і перекладено церковнослов'янською мовою в перші роки після прийняття християнства в Київській Русі. У XVII ст., внаслідок розвитку книгодрукування, відбулася уніфікація різних варіантів рукописних богослужбових текстів і вироблення єдиного канону українського православного богослужіння. Детальніше про це див. [7]. Окрім того, XVII ст. – це час розквіту духовної поезії українського бароко, яка, на думку В. Крекотня, зазнала впливу літургійної традиції [3, с. 7]. Тому дослідження мови літургійної молитви XVII ст. перспективне не лише з погляду вивчення історії богословського стилю української літературної мови, а й відкриває можливість виявлення впливу текстів богословського стилю на поетичну мову українського бароко.

Матеріалом нашого дослідження обрано тексти „молитовного правила", вміщені в богослужбових книгах XVII ст. – „Требнику" (1681 р.) та „Полууставі" (1682 р.). „Молитовне правило", або, як його ще називають, „церковне правило", – це усталена послідовність ранкових, вечірніх молитов і молитов до та після Причастя [6, с. 261]. Ранкові та вечірні молитви становлять щоденний „молитовний мінімум", виголошення якого розпочинає і завершує день кожного представника церковної громади. Молитви до Причастя читають напередодні Літургії, під час якої планують прийняти таїнство, а молитви після Причастя читають після Літургії. Таким чином, „молитовне правило" оформлює щоденне (у текстах ранкових і вечірніх молитов) та періодично повторюване (у текстах молитов до і після Причастя) обов'язкове спілкування вірянина з Богом, втілене в уніфіковані мовні форми. Усього було розглянуто 60 текстів, з яких найбільше – молитов перед Причастям (33 тексти), найменше – після Причастя (5 текстів) і однакова кількість ранкових і вечірніх молитов (по 11 текстів).

У текстах „молитовного правила" можна виділити семантичні компоненти, характерні, до речі, й для інших текстів літургійної молитви. Це – „образ молитовного адресанта", „образ молитовного адресата" і „зміст молитовного повідомлення". Підставою для такого членування текстів є те, що кожен з названих семантичних компонентів представлено специфічною лексикою та граматичними формами. Зокрема, „образу молитовного адресата" притаманна форма кличного відмінка лексики на позначення особи Трійці в трьох іпостасях, Богородиці та святих; „зміст молитовного повідомлення" структурують дієслова на позначення прохання, покаяння, славлення та подяки в наказовому, бажальному та дійсному способі тощо. Однак обсяг статті не дозволяє детально зупинитися на мовних особливостях усіх названих семантичних компонентів „молитовного правила", тому обмежимося розглядом лише одного з них – „образу молитовного адресанта". Це становить тему нашого дослідження. Відповідно, мета полягає у виявленні та систематизації лексичних та граматичних форм на позначення „образу молитовного адресанта" в текстах „молитовного правила".

„Образ молитовного адресанта" (далі – МА) у текстах „молитовного правила" (далі – МП) – це змодельований богословським ученням універсальний образ людини, що усвідомлює власну недосконалість, проте, спираючись на знання про Боже милосердя, ініціює діалог в вищою досконалою сутністю. Саме тому образ МА в текстах МП структурують номінативні одиниці, що втілюють семантику самоназивання того, хто молиться.

Номінативну функцію, за спостереженням С. Ломакович, можуть виконувати одиниці всіх мовних рівнів, будь-якої тяглості, будь-якого генезису [5, с. 49]. У досліджуваному матеріалі ми виділили три мовні одиниці, за допомогою яких реалізовано

образ МА: 1) слово; 2) словосполучення; 3) речення. У межах кожної з одиниць самоназивання МА відбувається за допомогою лексичних та граматичних засобів, що перебувають у тісній взаємодії. Однак для зручності дослідження розглянемо окремо граматичні та лексичні форми втілення МА у текстах МП.

Слово як номінативна одиниця, що позначає МА, у граматичній структурі речень МП виконує роль підмета чи додатка („*Ти молитву яко Владыцє грѣшнии приносим*" (ПкП), „*Святый Божє, Святый Крѣпкий, Святый Бєзсмєртный, помилуй нас*" (ПоС). Значно переважають у текстах МП речення, де образ МА виступає у ролі додатка. Морфологічно слова-номінації МА виражено переважно особовими займенниками у формі першої особи („*аз*", „*мы*"), часом якісними прикметниками („*нєдостойный*", „*грѣшный*") або дієприкметниками у формі першої особи („*надѣющиися*", „*молящиися*").

Самоназивання МА за допомогою словосполучення у реченнях МП виступають у ролі підмета або додатка, уточненого означенням („*Да с мѣром лягу, усну и почию, блудный, грѣшный и окаянный аз*"(МнС), „*Божє, очисти мя грѣшнаго*" (ПоС), „*Благодарю Тя, яко мєнє, нєдостойнаго, причаститися прєчистых Твоих и нєбєсных Даров сподобил єси*" (ПП). Морфологічно образ МА виражено: 1) сполученнями „іменник+присвійний займенник і/чи якісний прикметник" („*люди Твоя*", „*раб Твой*", „*нєпотрєбный раб Твой*", „*раб Твой нєчистый*"); 2) конструкцією „особовий займенник першої особи, уточнений якісним прикметником/прикметниками" („*аз, грѣшный*"/„*блудный, грѣшный и окаянный аз*", „*мы, нєблагодарныя и злонравныя*"); 3) конструкцією „особовий займенник першої особи, уточнений іменником з присвійним займенником/прикметником" („*аз, раб Твой*"/„*аз, раб Божий*"); 4) конструкцією „особовий займенник першої особи, уточнений дієприкметниковим зворотом" („*мы, уповающии на Тя*", „*мы, молящиися Ти*", „*аз, приходящий к Божєствєнным Твоим Тайнам*"); 5) конструкцією „особовий займенник першої особи, уточнений іменником з присвійним займенником і якісними прикметниками" („*аз, грѣшный раб Твой, студный и нечистый*", „*мы, смиренныє и недостойныє рабы Твои*").

Предикативну конструкцію (власне, речення) ми зараховуємо до номінативних засобів з огляду на її властивість називати предмет через апеляцію до конкретної ситуації [пор. 4, с. 98]. У текстах МП образ МА об'єктивується через самоназивання в двоскладних і односкладних означено-особових реченнях, що виступають самостійно або як частини складних речень. У двоскладних реченнях МА втілено в конструкціях „підмет+присудок+другорядний член" („*аз всєго сєбє повинув грѣху*", „*аз яко чєловѣк согрѣших*", „*мы людиє Твои*"). Підмет в таких конструкціях виражено переважно особовим займенником першої особи („аз", „*мы*"), а присудок – безособовою формою дієслова теперішнього часу дійсного способу („*повинув*", „*согрѣших*") або іменником („*людиє*"). В односкладних означено-особових реченнях МА репрезентовано конструкцією „головний член односкладного речення+додаток" („*прогнѣвляю Бога моєго*", „*ям Тѣло Твоє Божєственноє*", „*нєдостоин єсмь чєловѣколюбия Твоєго*"). Головний член односкладного речення в названій конструкції виражено дієсловом теперішнього часу дійсного способу в формі першої особи („*прогнѣвляю*", „*ям*") або сполученням дієслова „бути" у формі першої особи з прикметником („*єсмь нєдостоин*").

Спільною для більшості вищеописаних граматичних форм втілення образу МА в текстах МП є грамема першої особи, що позначає суб'єкта повідомлення [пор. 2, с. 190,

264] через самоназивання. Її виражено за допомогою особових займенників, які переважають у номінаціях МА за допомогою слів та словосполучень, і особових форм дієслова, що часто трапляються у назвах МА за допомогою речень. Тому грамему першої особи можемо вважати основним граматичним засобом об'єктивації образу МА в текстах МП.

Лексично усі вищеназвані одиниці номінації образу МА об'єднує співвіднесеність зі спільним референтом. Це дозволяє сформувати зі слів, словосполучень та речень на позначення образу МА в текстах МП одне лексико-семантичне поле – групу „слів зі спільною гіперсемою, тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи" [9, с. 319]. Центром цього поля є поняття „особа МА", а ядро і периферію формують різні способи номінації МА, серед яких можемо виділити 1) пряму номінацію, 2) перифрастичну номінацію, 3) комбіновану номінацію. Під прямою номінацією МА ми розуміємо нейтральну і найзагальнішу назву особи того, хто молиться. Її може бути виражено особовими займенниками „*аз*"/„*мы*", або іменниками-назвами істоти „*чєловѣкъ*"/„*люди*", референтами до яких є церковна громада в цілому і кожен вірянин зокрема. Перифрастичною номінацією ми називаємо спосіб апеляції до референта (МА) через іменування його за однією з істотних рис особистості: соціального статусу („*раб*"), виду діяльності („*чтущиє Тя*" „*поющыя Ти*"), емоційного стану („*уповающиє на тя*"), ознаки („*грѣшный*", „*окаянный*"). У комбінованій номінації поєднано ознаки прямої і перифрастичної номінації: нейтральну назву особи уточнює назва одної або кількох її найсуттєвіших рис. Наприклад, „*аз, раб Твой окаянный і грѣшний*", „*аз, нєчистий*", де пряма назва референта поширена за допомогою перифрастичних назв за соціальним статусом і ознаками. Ядро поля становлять лексеми, що виражають пряме іменування МА („*аз*"/„*мы*", „*чєловѣкъ*"/„*люди*"), а периферію поля творять лексеми (слова, словосполучення, речення), що перифрастично або комбіновано (прямо і перифрастично) називають референта за однією з його рис, а отже, лише частково виражають значення центрального поняття поля. У досліджуваному матеріалі ми виділили кілька лексико-семантичних груп, у межах перифрастичних і комбінованих номінацій МА, а саме: 1) назви за соціальним статусом; 2) назви за видом діяльності; 3) назви за внутрішніми властивостями.

Лексико-семантична група „назви за соціальним статусом" репрезентує МА за його роллю в суспільстві стосовно Бога. З огляду на це, у перифрастичних та комбінованих назвах МА, які ми зараховуємо до складу цієї групи, фігурує лексема „*раб*". Перифрастичні назви виражено сполученням лексеми „*раб*" із присвійним займенником „*твой*", а також прикметниками, що передають негативну оцінку – „*нєдостойный*", „*нєчистый*": „*рабы Твои*", „*раб Твой нєчистый*", „*нєпотребный раб Твой*". Комбіновані назви МА, які в даній групі переважають, об'єктивовано у конструкціях „особовий займенник „аз/м*ы*", уточнений сполученням лексеми „*раб*" із присвійним займенником „*твой*"/присвійним прикметником „*Божий*" та прикметниками з негативною оцінкою „*грѣшный*", „*нєдостойный*", „*унылый*", „*убогий*", „*студный*", „*нєчистый*", „*нєпотрєбный*", „*окаянный*", а також без негативної оцінки „*нєсквєрный*", „*смирєнный*". Наприклад, „*аз, раб Божий*", „*аз смирєнный и окаянный раб Твой*", „*аз грѣшный раб Твой, студный и нєчистый*", „*мы, смирєнныє и грѣшныє и нєдостойныє рабы*".

У лексико-семантичній групі „назви за видом діяльності" ми об'єднали назви МА за його участю в ритуальному дійстві. Тут виділяємо дві лексико-семантичні підгрупи: 1) учасник молитви; 2) виконавець таїнства. До підгрупи „учасник молитви" ми

зарахували лексеми, що іменують МА як виконавця дії зі значенням „молитися”. Цю підгрупу формують перифрастичні та комбіновані назви МА. Перифрастичні виражено дієприкметниками „*чтущиє*”, „*поющиє*”, дієсловами „*рєкти*”, „*молитися*”, „*припадати*”, „*пѣти*”, „*благословити*”, „*благодарити*” або словосполученням „*приносити словесную бескровную службу*”. Наприклад, „*чтущиє Тя*”, „*Рцєм вси от всѣя души и от всєго помышлєния нашєго рцєм*”, „*Тєбє поєм, Тєбє благословим, Тєбє благодарим*”, „*Єще приносим Ти словєсную сию и бєзкровную службу*”. Комбіновані назви МА виражено конструкцією: особовий займенник „*мы*”, уточнений дієприкметником „*зовущиє*”, „*поющиє*”, „*молящиєся*” („*нас, вѣрно зовущих Ти*”, „*нас, молящихтися*”, „*ны, поющия Ти*”). До складу підгрупи „виконавець таїнства” входять лексеми, що репрезентують МА як того, хто здійснює таїнство причастя. У цій підгрупі переважають комбіновані називання МА, виражені конструкцією: „особовий займенник „*аз*”, уточнений словосполученнями зі значенням „споѣживати Святі Дари” („*мя, сѣй ядуща*”, „*вєчєри твоєя тайная причасника мя*”) або „підходити до Чаші з Дарами” („*мя, нынѣ приходящаго к Божєствєнным Твоим Тайнам*”, „*мя, приходяща и прикасающася Тебѣ*”).

Лексико-семантичну групу „назви за внутрішніми властивостями” формують іменування МА, що характеризують його психологічний стан або відповідність його душевних якостей Божим заповідям. У цій групі виділяємо дві лексико-семантичні підгрупи: 1) той, хто сподівається на Бога; 2) той, хто вчинив переступ. До першої підгрупи належать комбіновані назви МА, що складаються з особового займенника „*аз*”/„*мы*”, уточненого словосполученням зі значенням „потребувати Бога”: „*мєнє грѣшнаго, трєбующа Твоєя помощи и Твоєго заступлєния*”, „*нас, уповающих на Тя*”. Другу, найчисленнішу підгрупу творять перифрастичні та комбіновані номінації МА, об’єднані спільним значенням „грішник”. Перифрастичні назви МА об’єктивуються за допомогою слів („*грѣшний/грѣшниє*”, „*окаянный*”, „*нєдостойный*”), словосполучень („*нєсмь достоин*”, „*связан плєницами грѣхопадєний*”, „*волнующиєся житєйскою бурєю*”), речень („*Посрѣдѣ хожду сѣтєй многих*”, „*Согрѣших бо, Господи, согрѣших на нєбо и прєд Тобою, и нєсмь достоин воззрѣти на высоту славы Твоєя: прогнѣвах бо Твою благость, Твоя заповѣди прєступив, и нє послушав Твоих повєлѣний*”). Комбіновані номінації молитовного адресанта, що переважають в даній підгрупі, виражено: словом, а власне, особовим займенником „*аз*”/„*мы*”, означеного різними прикметниками („*нєдостойный*”, „*грѣшний*”, „*помрачєнный*”, „*окаянный*”, „*отчаянный*”, „*блудный*”, „*нєблагодарныє*”, „*злонравныя*”, „*лѣнивий*”), словосполученнями („*умєрщвлєнный грѣхом*”, „*умєрщвлєнный страстьми*”, „*обнаженный всякаго дѣла блага*”, „*грѣхом поползшийся*”).

До складу кожної з лексико-семантичних підгруп на позначення образу МА входять повторювані лексеми з семантикою негативної самохарактеристики. Зокрема, найчастіше повторюваними є лексеми „*грѣшний*”, „*окаянный*”, „*нєдостойный*”, що трапляються окремо або входять до складу словосполучень („*аз нєдостойный*”, „*раб грѣшний*”). За рахунок цього семантика негативної самохарактеристики є домінантною для образу МА в текстах МП.

Підсумовуючи, зазначимо, що центральний для текстів літургійної молитви образ молитовного адресанта реалізується у текстах „молитовного правила” за допомогою

різних номінативних одиниць (слів, словосполучень, речень), граматичних засобів та відповідної лексики. Граматичними засобами вираження образу молитовного адресанта в текстах „молитовного правила" є грамеми першої особи, втілені в особових займенниках, особових формах дієслів та дієприкметниках. Лексика на позначення образу молитовного адресанта формує розгалужене лексико-семантичне поле із ядром – прямим називанням молитовного адресанта – і периферією – розділеними на лексико-семантичні групи його перифрастичними і комбінованими називаннями. Перспективу даного дослідження ми вбачаємо у порівнянні лексичних і граматичних засобів об'єктивації образу молитовного адресанта в текстах літургійної молитви з відповідними засобами об'єктивації образу ліричного героя в духовній поезії українського бароко.

Література

1. Бабич Н. Конфесійний чи богословський стиль? / Надія Бабич // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2009. – Вип. 475-477. Слов'янська філологія. – С. 482 – 488.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – 400 с. – Бібліогр. : с. 391-398. – ISBN 966-7671-60-7.
3. Крекотень В. Українська книжна поезія середини XVII ст. / Володимир Крекотень // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В.І. Крекотень, М.М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 5-23. – (Пам'ятки давньої української літератури). – ISBN 512-0027-22-9.
4. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. / Е. С. Кубрякова; отв. ред. Б. А. Серебренников / АН СССР, Институт языкознания. – М. : Наука, 1986. – 156 [2] с.
5. Ломакович С. Складнопідрядне речення. Предикація і номінація / С. Ломакович // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Всеукр. наук, конф., присвяч. 85-річчю проф. І. Слинька. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні / Н.В. Гуйванюк (ред.). – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 49-50. – ISBN 966-568-225-3.
6. Мень А. Таинство, слово и образ. Православное богослужение. / А. Мень; предисл. архиеп. И. Шаховского. – М. : Фонд имени Александра Меня, 2005. – 285 с. – ISBN 5-89831-015-0.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко; упоряд., авт. передм. М. Тимошик / Фундація ім. митрополита Іларіона (Огієнка). – К. : Наша культура і наука, 2007. – 536 с. – (Видавничий проект Фундації ім.митрополита Іларіона (Огієнка) „Запізніле вороття". Серія 2. „Зарубіжні першодруки" ; Т.6). – ISBN 966-7821-39-0.
8. Українська лінгвостилістика XX – початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. С. Я. Єрмоленко / Ін-т української мови НАН України. – К. : Грамота, 2007. – С. 312-329. – ISBN 966-02-4077-5; ISBN 978-966-349-064-9.
9. Українська мова. Енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови ; Видавництво „Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана / гол. ред. кол. В.М. Русанівський. – вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К. : „Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с. – ISBN 978-966-7492-43-4.

Список використаних джерел

МнС: Молитвы на сон грядущым // Полуустав, съдержай в себ дневную и нощную службу. – К.: друкарня Києво-Печерської Лаври, 1682. – С. 120-127.

ПП: По Божественному причащенію // Требник. – К.: друкарня Києво-Печерської Лаври, 1681. – С. 123-130.

ПкП: Посл дованіє к Божественному Причащенію // Требник. – К.: друкарня Києво-Печерської Лаври, 1681. – С. 104-122.

ПоС: Посл дованіє от сна воставши // Полуустав, съдержай в себѣ дневную и нощную службу. – К.: друкарня Києво-Печерської Лаври, 1682. – С. 23-31.